

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SZIRTI BEÁTA

A KORTÁRS OLASZ DIALEKTÁLIS IRODALOM
IDEGEN NYELVŰ FORDÍTÁSAI – HATÁROK,
LEHETŐSÉGEK, TÁVLATOK

A DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Témavezető: Dr. Szkárosi Endre PhD

2008

A kutatás témája és módszere

Disszertációmban az olasz irodalmi művek fordításának egy speciális kérdését vizsgálom: olyan szövegek fordításának problémáit és lehetőségeit, amelyek teljes egészükben dialektusban íródtak, vagy releváns mértékben tartalmaznak dialektális elemeket.

Itáliában a standard olasz nyelv mellett máig igen nagy jelentősége van számos tájnyelvnek. Az egyes vidékek lakói gyakran őseiktől örökölt dialektusukat használják családi vagy baráti körben, s ez fontos összetevője identitásuknak is. Nem egy dialektus olyannyira eltér az olasz nyelvtől, hogy hivatalosan, állami szinten is különálló nyelvként ismerik el. Egyes régiókban a közigazgatás elsődleges nyelvéné kezd válni a helyi tájnyelv (ld. Józsa 2007). A beszélő szavai nemcsak akkor fejezik ki regionális hovatartozását, amikor dialektusban fogalmaz: szűkebb hazájának tájnyelvére is rányomja bélyegét. Jellegzetes egy-egy táj lakóinak hanghordozása, de az is gyakori jelenség, hogy dialektális szavakat kevernek olasz beszédükbe.

Ahogy az ország mindennapjaiban, úgy természetesen az irodalomban is megjelennek a különböző tájak dialektusai. Sok mű esetében rendkívüli dramaturgiai súlya van annak, hogy egy-egy hős mikor, hogyan és mennyit beszél standard nyelven, dialektusban, vagy valamely regionális változatot használva, de például annak is, hogy mennyire helyesen beszéli ezeket. Az is jelentőséggel bír emellett, hogy mely táj dialektusán szólal meg, hogy mikor beszéli szülőföldje nyelvét, s mikor esetleg más vidékét. Nem ritka jelenség az irodalmi szövegekben az olyan dialektus alkalmazása sem, amelyet a műben megjelenő formájában Olaszország egyetlen vidékén sem beszélnek (vö. Corti 1963). Jellemző módszer az ilyen nyelvezet kidolgozása az utóbbi évtizedekben kialakult irányzat, az új dialektális költészet (*poesia neodialettale*) képviselőinek műveiben; nyelvi választásaikról kitűnő tanulmányt írt Reina és Bonaffini (2005). Igen sokatmondóak emellett Pasolini vallomásai arról, hogy miért döntött költészetének egy szakaszában éppen a kis friuli falu, Casarsa dialektusának alkalmazása mellett (1980, 1982)

A szerzők vallomásaiból kiderül, milyen sok oka lehet az ilyen megoldásoknak – a mindennapi nyelvhasználat pontos visszaadásának igényétől egészen a másság, az idegenszerűség szándékolt hangsúlyozásáig terjedően. Számtalan próbálkozás történik az ilyen művek lefordítására is. Több kifejezetten ilyen témájú fordításantológia is megjelent

például angol nyelvterületen (ld. Haller 2002) más esetekben pedig idegen nyelven kiadott olasz irodalmi szöveggyűjteményekben kaptak helyet egyebek közt dialektális szövegek is (ld. Healey-Healey 1998). Leginkább azért döntenek ezen íráskor idegen nyelvű fordítása mellett a külföldi kiadók és a fordítók, mert ezek irodalmi értéke indokoltá teszi azt.

Dolgozatomban arra kerestem a választ, mely módokon próbálkoznak a fordítók a dialektust tartalmazó művek tolmácsolásával. A különböző megoldások számos változatát vizsgálom, az esetek nagy részében tekintetbe véve a fordítók nyilatkozatait, illetve a megjelent recenziókat is. Magától értetődően inherens része a dialektális műveknek egy, az aktuális köznyelvtől eltérő regionális nyelvváltozat jelenléte – ezt pedig különösen nehéz egy másik nyelvi közeg olvasói számára közvetíteni. E szövegeknek, szövegrészeknek igen erős, a standard nyelvinél gyakran jóval erősebb a szemantikai súlyuk, amihez nagymértékben hozzájárulnak az elliptikus szerkezetek, az allúziók és metaforák stb. Egy-egy dialektális kifejezés számos esetben valamely konkrét szituációhoz, a mindennapok eseményeihez kapcsolódik, és szorosan kötődnek hozzá az Olaszországban maguktól értetődő konnotációk. Mindezen tényezők különösen megnehezíthetik a szövegnek egy új nyelvi és kulturális közegbe történő átültetését. Igen nehéz egy külföldi számára leírni, milyen képzeteket társít az olasz olvasó egy-egy dialektushoz, és – aminek témám szempontjából szintén kiemelt jelentősége van – milyeneket magához a tényhez, hogy dialektus jelenik meg az irodalmi műben.

Külön kérdés, mit jelent a célnyelvi olvasó számára, ha dialektális elemekre történő utalással találkozhat. A világ sok táján ismerik a dialektus fogalmát és mibenlétét, s ha nem is a kortárs, de legalább a korábbi századok nyelvi sokszínűségének köszönhetően az olvasóknak van több-kevesebb fogalmuk arról, hogy milyen különbség lehet köznyelv és tájnyelv között (vö. Ferguson, 2002). Életükben – különösen mindennapi életükben – azonban gyakran (már) nem, vagy ha esetleg igen, akkor is egészen más módon jelenik meg a két nyelvváltozat közötti különbség problematikája (ld. egyebek közt Kahn 2004, Parcz 1994, Bényiné 2002 írásait a témáról).

Dolgozatom célja nem egy objektív érvek alapján meghatározott ideális fordítói megoldás kijelölése: ez idegen is volna a műfordítói tevékenység lényegétől. Gondolatmenetemben kiemelt szerepet kap a szociolingvisztikai megközelítés: a forrásnyelvi és célnyelvi kultúra és közönség kulturális és társadalmi körülményeinek elemzése.

Dialektus és nyelv, standard nyelv, kétnyelvűség kérdéséről eltérően gondolkodnak a különböző nyelvi kultúrákban. A terminológiára vonatkozó bevezető fejezetben felvázolom, milyen értelemben használom e kifejezéseket. Nyelv és dialektus közötti megkülönböztetés

kritériumaként igen gyakran merül fel éppen az irodalmi használat szempontja: számos terminológiai meghatározás (egyebek közt Pellegrini (1970) és Grassi (1996) definíciója) attól a ponttól kezdve tekint nyelvnek egy dialektust, hogy azon a nemzeti kánonban helyet kapó irodalmi művek születtek, illetve születnek. Amennyiben az irodalmi használat kritériumát tekintjük, bizonyos értelemben ellentmondást fedezhetünk fel: ha egy dialektusnak magas színvonalú és a kritika által elismert irodalma van – márpedig disszertációmiban számos ilyen példát tárgyalok –, úgy e szemlélet szerint az adott dialektus joggal tarthat számot a nyelv státuszára. Ez esetben azonban – szigorúan véve nyelv és dialektus megkülönböztetését – pontatlan lenne e műveket a „dialektális irodalom” körébe sorolni. Számos alkalommal merülhetne fel ez a helyzet egyebek közt az új dialektális líra (*poesia neodialettale*) esetében. Ezen irányzat képviselői ugyanis, élükön Pier Paolo Pasolinivel, kifejezetten marginális, irodalmi tradícióval nem rendelkező dialektusokat választanak verseik nyelvül: nem egy esetben ők teszik a történelem során első ízben írottá e tájnyelveket (vö. Pasolini 2007b, Piga 1991).

Tovább árnyalja a helyzetet, hogy a közelmúltban elfogadott nyelvtörvény (482/999 tv.) több, eddig dialektus státuszban lévő változatnak adta meg a nyelveket illető jogokat. Szigorúan véve a definíciót – miszerint a dialektális irodalom dialektusokat alkalmaz –, abban az esetben, ha egy dialektus oly egyedi, hogy nyelvnek tekinthető, már nem képezhetné dolgozatom tárgyát. Az irodalom vonatkozásában azonban a szakirodalom nem tesz különbséget ezen, a standard olaszon kívül Itáliában használatos változatok között: az ezeken – vagyis nem olaszul – írott műveket egyaránt a dialektális irodalomhoz sorolja. Dolgozatomban kifejezetten a történelmi, vagyis az ókori latinból az évszázadok során ezen a területen kialakult és fennmaradt dialektusok irodalmi alkalmazására koncentráltam. A szakirodalommal összhangban tehát a következőképpen járok el: olaszországi művekről szólván e dialektusokra és nyelvekre nézve egyaránt a *dialektus*, illetve *tájnyelv* terminusokat alkalmazom, és nyelvnek az egyértelműség kedvéért kizárólag az olasz köznyelvet nevezem.

A dolgozat rövid áttekintést nyújt a mai Olaszország területén kialakult nyelvi és irodalmi helyzet történeti előzményeire vonatkozóan (a téma egyik legátfogóbb áttekintése Haller kötete (2002)); ezek ismerete nélkül nehezen értelmezhető dialektusok és nyelv mai helyzete és megítélése akár a társadalomban, akár az irodalomban. A huszadik századi itáliai irodalom számos művében jelenik meg egy, olykor több tájnyelv is. Kutatásom e művek fordításaira, az ezek kapcsán megfogalmazódott, bár természetesen korántsem új keletű dilemmákra koncentrálok.

Alapvető kérdés a dialektális irodalmi művek fordítása esetében, hogy a fordító érezteni kívánja-e olvasóival, hogy az eredeti mű tájnyelven íródott, illetve dialektális részleteket is tartalmazott. Elemzem e döntés hátterét, a mellette és ellene felhozott érveket (ld. Altano, 1988, Rognien (in Agrosí, 2005), Quadruppani (in Lombardi, 2003) álláspontjait). Ezt követően az ilyen művek fordításánál általában felmerülő, a nyelvi jellegzetességek közvetítésére vonatkozó problémákat vizsgálom. E szövegek nyelvi sajátosságait igen nehéz a célszövegben megjeleníteni. Akár úgy dönt a fordító, hogy megkísérli ezt, akár nem, mindenképp felmerül annak lehetősége, hogy az eredeti mű nyelvi jellegzetességeiről – valamely paratextuális szövegben – ő vagy más szaktekintély többé-kevésbé beható tájékoztatást nyújtson az érdeklődőknek. Áttekintem e szövegek lehetséges típusait, az elő-, illetve utószótól az egyéb fórumon megjelenő recenzió keresztül egészen a konferencia-előadásokig. Ezen megjelenési helyek mind más és más módon hatnak a valós vagy lehetséges befogadókra – a dolgozat kitér e külső forrásoknak a befogadókra, a befogadói folyamatra gyakorolt eltérő hatására is.

Több ponton utalok az olasz anyanyelvi olvasó és a fordító befogadási folyamata közötti szükségszerű eltérésekre, s az ezekből eredő következményekre. Nem ritka a forrásszövegekben az olyan dialektális elem, amelynek megértése az olasz olvasóknak is komoly problémát okozhat. Ennek orvoslására egyes szerzők segítő magyarázatokat közölnek, amelyek gyakran a szövegen belül jelennek meg, oly módon, hogy – mint például Franchini, Starnone, Levi vagy Camilleri műveiben – a dialektális elemet rögtön követi annak olasz nyelvű megfelelője. A kötet végén vagy lapalji jegyzetben közölt szószedet, szómagyarázat csatolása sem ritka jelenség (ld. D'Arrigo, Consolo, Atzeni egyes regényeit). Mindezen megoldások újabb fordítói dilemmákat vetnek fel: amennyiben a fordító tiszta standard nyelvi célszöveget készít, úgy értelmetlen lenne átvennie ezeket, ám ez már önmagában is újabb veszteség. Ha maga is dialektust használ a célnyelvi szövegben, az egészen másképp fog illeszkedni a textus egészébe, mint az olasz dialektus az eredeti szövegbe. Az eredetihez képest más pontokon lehet nehezen érthető a fordítása, más szöveghelyeken kell magyarázatokat alkalmaznia, ahol esetleg az eredeti nem tette ezt. Erre nézve számos tanulsággal szolgálnak egyebek közt Umberto Eco írásai (2003), melyekben saját műveinek fordításai kapcsán fejti ki gondolatait.

A műfordítónak gyakran nem anyanyelve a forrásnyelv, így előfordulhat, hogy a szöveg egyes részleteinek értelmezésével nehézségei támadnak. Nincs ez másként a dialektális művek esetében sem, sőt, itt külön probléma lehet, hogy a bennük felbukkanó dialektus szinte különálló nyelv, s az alapvetően olasz nyelven értő fordítónak különösen nagy

nehézséget okozhat. Fontos feladat tehát a dialektális elemek azonosításának problémája, illetve ezeknek az egyéb nem standard szavaktól való megkülönböztetése – s ez nem egyszer gondot okozhat az olasz anyanyelvű fordítónak is. Számos fordító számol be arról, hogy egyáltalán nem volt evidens számára, hogy a mű szövegében megjelenő egy-egy kifejezés valódi vagy pszeudoarchaizmus, neologizmus, dialektális elem vagy egyéb, sok esetben még az anyanyelvi beszélők számára is ismeretlenül csengő szó (erre nézve lásd Lombardi cikkét (2003)). Az eredeti művek kiadásaiban ritkán jelzik külön kiemeléssel, lábjegyzetben stb. a nem standard nyelvi szövegelemeket, még kevésbé azt, hogy azok honnan származnak. Márpedig az adott szöveg, szövegrészlet vagy szó jelentése mellett a fordítónak azt is fel kell tárnia, hogy az a nyelv mely rétegéből származik. A fordító munkáját, a szöveg értelmezését segítő források között éppúgy felmerülhet magának a szerzőnek a személyes közreműködése (ld. Rognien és Weaver nyilatkozatait in Agrosí, 2005 ill. Guarnieri, 1998), mint a korunkban egyre inkább elterjedő és mind magasabb színvonalú elektronikus eszközök sora.

Egészen eltérő problémákat vet fel az egynyelvű, a kétnyelvű vagy a soknyelvű szöveg fordítása. Ez természetesen vonatkozik a dialektális művekre is, hiszen ezek esetében is felmerülnek a keveredés különféle lehetőségei. Ezzel kapcsolatban külön elemzem az egynyelvű, egyetlen dialektusban írott szövegek speciális fordítási dilemmáit, valamint a két- és többnyelvű szövegek fordítása során felmerülő specifikus kérdéseket.

Disszertációm utolsó oldalain egy olyan egyéni fordítói módszert mutatok be, amelyet több fordító – egyebek közt a német nyelvre fordító Kahn és a japán Chigusa – is sikerrel alkalmazott. Azonos irányba mutató, olykor eltérő megoldásaik közös jellemzője, hogy maguk alkotnak a célnyelven egy dialektusnak tetsző, ám pontosan egyetlen valódi dialektusnak sem megfelelő saját nyelvet. Ezt alkalmazzák a forrásszöveg dialektális elemeinek fordításakor.

A kutatás eredménye

Disszertációmban számos fordítói módszert tekintek át, s ezek elemzése során választ keresek arra a kérdésre: mely megoldás milyen előnyökkel, illetve milyen hátrányokkal, veszteségekkel járhat. Célom e lehetőségek széles skálájának bemutatása, illetve különböző – objektív és szubjektív – szempontok alapján történő elemzése. E kérdés vizsgálata során elkerülhetetlen, s olykor kifejezetten termékeny is lehet egyes szubjektív szempontoknak, az elemző(k) egyéni preferenciáinak és elveinek a megjelenése, hiszen ez a műfordítás megítélése során elkerülhetetlen. Egy-egy fordítói megoldást vizsgálva elemzem az annak kapcsán esetlegesen felmerülő kételyeket és ellenvetéseket, illetve azon momentumokat, amelyek igazolhatják az adott megoldás alkalmazását.

Külön hangsúlyt fektetek két eltérő hozzáállás bemutatására: a szerzők jó része azért választja már évszázadok óta a tájnyelvet műve megírásakor, mert ez az anyanyelve, ezen képes gondolatait a legárnyaltabban kifejezni (ld. Rimanelli ide vonatkozó leírását). A huszadik század során azonban változás állt be az olasz polgárok nyelvhasználatában: míg korábban túlnyomórészt a dialektust tekintették anyanyelvüknek, ezt a szerepet egyre több beszélő életében az olasz nyelv veszi át. E kérdés gazdag szakirodalmának köréből Dardano (1986), Beccaria, (1986), Fogarasi (1987) írásait idézem. Sok olyan eset adódik tehát, amikor a huszadik századi dialektális irodalmi mű szerzője egy számára is kevésbé ismert, gyakran felnőttként elsajátított tájnyelven fogalmazza meg gondolatait: kitűnő például szolgál erre a szemléletre az új dialektális líra nem egy szerzője.

Számos oka van e változásnak – ezekre szintén kitérek disszertációmban –, valójában azonban témám szempontjából maga a jelenség bír különös jelentőséggel. A fordító ugyanis – ha figyelembe veszi e társadalmi változásokat – egészen másképp tekint a két, eltérő indíttatású dialektális irodalmi irány műveire. Amint a dolgozatban idézett fordítói vallomásokból is kitetszik, nem ritka eset, hogy – bár a célnyelvben is rendelkezésre állnának dialektusok, vagy egyéb módot is választhatna a dialektális íz közvetítésére – a fordító azért dönt a standard nyelvi célszöveg mellett, mert az eredeti műben alkalmazott dialektus a szerzőnek és az eredeti célközönség nagy részének is anyanyelve volt. E megoldásra jellegzetes példa Weaver *Pasticciaccio*-fordítása (Gadda 1965) melyet behatóan elemez Altano (1988). Amennyiben pedig az eredeti mű ezen olvasók szemében az anyanyelv otthonosságát is jelenti, úgy elfogadható lehet a célnyelvi közönség számára hasonlóképp otthonos standard nyelvi fordítás választása. Mindez nem vonatkozhat azonban azon szerzők

műveire, akik nehezített feladatot vállalva, egy számukra sem otthonos dialektusban írják meg művüket.

További problémát jelent – elsősorban ez utóbbi csoportba tartozó művek fordításánál –, hogy a szerző (pl. Pasolini vagy Gadda) olykor akaratlanul hibásan használja szövegében a számára is bizonyos mértékig idegen tájnyelvet. Ahogyan a szerzői tévedések általában, úgy ezek is felvetik a kérdést: felismeri-e a sokszor idegen anyanyelvű fordító a hibát, s ha igen, vajon korrigálja, avagy valamely más módon közvetíti-e.

Bár a dialektális irodalom fordítása kiemelten nehéz feladat, munkám során számos jelét tapasztaltam a befogadó közönség, a szakma és nem utolsósorban a szerzők elégedettségének, s nem egy alkalommal magam is elismeréssel adóztam a fordítók érző, eredeti megoldásai előtt.

A disszertációm témakörében elérhető fordításkritikai munkák, fordítói és szerzői vallomások tanulmányozása során azt tapasztaltam, hogy e szövegek legnagyobb részét egyedi művekre, ezek fordítására vonatkozóan tartalmazzák szerzőik álláspontját és következtetéseit. Arra törekedtem, hogy eme elemzések és meglátások alapján néhány olyan általános érvényű problémát és alternatívát vessek fel, melyek inspirálóak lehetnek a téma iránt érdeklődő számára. A dialektális művek fordítási dilemmáinak összefoglaló vizsgálata számos új irányt mutathat. Reményeim szerint a dolgozatban megfogalmazott kérdések egyes területeken új nézőpontokat, gondolatokat, de akár inspiráló ellenvéleményeket is indukálhatnak e témában.